

Bygdeforskning

Jostein Vik

Tilnærminger og strategier i norsk melkeproduksjon – en typologi

Rapport 8/2011

ISSN 1503-2035

Rapport 8/2011

Utgivelsesår: 2011

Antall sider: 72

ISSN 1503-2035

Tittel: Tilnærminger og strategier i norsk melkeproduksjon
– en typologi
Forfatter: Jostein Vik
Utgiver: Norsk senter for bygdeforskning
Utgiversted: Trondheim
Prosjekt: Struktur, strategi og tilnærminger i melkeproduksjon
– en typologi
Prosjekt nummer: 6275.00
Oppdragsgiver: Internt, prosjekt, støttet av Landbruksavdelingene hos
Fylkesmannen i Sør-Trøndelag og Nord-Trøndelag

Kort sammendrag

I rapporten utvikles en typologi over norske melkeprodusenter. Typologien tar utgangspunkt i variabler knyttet til bruket, drifta, bonden, samt en rekke tema som utdyper forhold knyttet til melkebøndernes strategiske tilnærminger til produksjon i framtida. Fem melkebondetyper identifiseres: Stordriftsbonden, Nedtrappingsbonden, Oppstartsbonden, Nyskapingbonden og Stagnasjonsbonden. På bakgrunn av disse typenes egenskaper og strategiske tilnærminger foretas en drøfting av strategiske, forvaltningsmessige og landbrukspolitiske lærdommer man kan trekke av analysen.

Stikkord

Landbruk, strategi, diversifisering, landbrukspolitikk, innovasjon

Trykk: Tapir Uttrykk.

Forsidebilde: Einar Sira, Vinnerbilde fra fotokonkurransen Bygdeblick, våren 2011.

Forord

Norsk landbruk gjennomgår en betydelig strukturrasjonalisering og antallet norske bønder synker stadig. Melkeproduksjon er betraktet som en bærebjelke i landbrukspolitikken så vel som i mange landbruksbygder. Det er derfor grunn til å rette et særlig søkelys mot utviklinga i melkeproduksjonen. Hensikten med analysen presentert i denne rapporten er å levere et forskningsbasert bidrag til en landbrukspolitisk debatt om veien videre for norsk landbruk generelt og norsk melkeproduksjon spesielt.

Norsk senter for bygdeforskning er prosjekteier og finansierer prosjektet med støtte fra Landbruksavdelingene hos Fylkesmannen i Sør-Trøndelag og Fylkesmannen i Nord-Trøndelag.

Jostein Vik er prosjektleder og forfatter av rapporten. Verdifulle kommentarer og innspill er gitt av Egil Petter Stræte, Oddveig Storstad, Reidar Almås, Arild Blekesaune og Bjørn Egil Flø.

Trondheim, september 2011
Jostein Vik

Sammendrag

Norsk landbruk gjennomgår en betydelig strukturrasjonalisering og antallet norske bønder synker stadig. Melkeproduksjon er betraktet som en bærebjelke i landbrukspolitikken så vel som i mange landbruksbygder. Det er derfor grunn til å rette et særlig søkelys mot utviklinga i melkeproduksjonen. Denne rapporten gir et forskningsbasert bidrag til en landbrukspolitisk debatt om veien videre for norsk landbruk generelt og norsk melkeproduksjon spesielt.

Datamaterialet som er benyttet er undersøkelsen Trender i norsk landbruk fra 2008 og 2010. 1018 melkebønder har der svart på en rekke spørsmål, bl.a. knytta til sin egen person, eget bruk, erfaringer fra og forventninger til drifta og økonomien framover og en rekke spørsmål om bygda og landbrukspolitikken. Datamaterialet er benyttet til å utvikle en typologi over norske melkeprodusenter og deres strategiske tilnærminger til en melkesektor under press. Typologien inneholder følgende typer: Stordriftsbonden, som har store ressurser på bruket, og satser videre ved å øke produksjonen innafor tradisjonelt landbruk. Nedtrappingsbonden, som har problemer med å få til god økonomi innafor landbruksnæringa og ser for seg mer arbeid utenfor bruket. Oppstartsbonden har nylig etablert seg som melkebonde og ser muligheter for ei framtid innafor næringa. Produksjonsøkning, men også arbeid utafør bruket er for dem tilpasninger for å kunne forbli bønder framover. Nyskapingbonden ser for seg framtidig satsing innafor nye næringer og lokal videreførdling og salg av gårdsprodukter. Til slutt ser vi at Stagnasjonsbonden representerer en gruppe bønder som ikke ser ut til å ha valgt noen strategi for å komme seg ut av en situasjon med ensomhet, lite kvotegrunnlag og synkende inntekter. De sitter på gjerdet og avventer en avklaring av hva som kan bli situasjonen framover.

På bakgrunn av denne typologien og sentrale kjennetegn ved typenes strategiske tilnærminger diskuteres noen strategiske forvaltningsmessige og landbrukspolitiske tema. Individuelt er det tre ulike strategier som ser ut til å være i samsvar med muligheter for å forbli i næringa framover. For det første en ekspansiv volumproduksjonsstrategi. For det andre en strategi der man ser for seg en familieøkonomi med (noe økt volum innenfor) melkeproduksjon i kombinasjon med lønnsinntekter. For det tredje en tilleggsnæring og/eller videreførdlingsstrategi der man enten driver nye næringer med utgangspunkt i brukets ressurser eller tar hånd om en større del av verdiskapingen fra landbruksproduksjonen selv. Funnene i analysen indikerer at det er en tydelig sammenheng mellom nedleggings- og stagnasjonstendenser og dårlige lokale landbruksmiljø og vice versa. Det kan også se ut som det er en sammenheng mellom tjenestene bøndene mottar fra landbruksforvaltningen og nedleggingstendenser. Mer forskning trengs for å kunne si noe mer sikkert om disse sammenhengene, og konkrete

tiltak for å sikre utsatte landbruksmiljø kan være en vei å gå. Landbrukspolitisk peker analysen på at videre støtte til en stordriftsutvikling kan være risikabelt både for den enkelte bonde og fordi det vil kunne innebære en regional omfordeling av melkeproduksjonen som vil svekke distriktslandbruket. Mer robuste løsninger kan finnes i modeller der gårdbrukerfamiliene fortsetter tradisjonen med inntekter både fra landbruk og fra andre kilder. I større grad enn før vil dette nok forde at man legger til rette for mer bruk av nye organisasjonsformer og teknologiske løsninger.

English summary

Dairy farming is considered a backbone of the Norwegian farming sector. In recent years we have witnessed an extensive structural development in Norwegian agriculture. A steadily decreasing number of dairy farmers deliver milk to the Norwegian market.

On the back-drop of an agricultural sector under pressure, and a governmentally initiated agricultural policy debate preceding a new white paper on agricultural policy, this report develops a typology of dairy farmers in Norway and discusses a number of strategic, managerial, and political consequences of this typology.

Based on a comprehensive data set from 2008 and 2010, with 3196 farmers from where 1018 dairy farmers were drawn, a typology was developed with the use of principal component analysis (PCA) and descriptive statistics. Initially a PCA was conducted. The input variables covered issues related to the farmer, the farm, the farmers' experiences of economy and everyday life, and finally, a set of questions related to plans and expectations for the future. This resulted in five components which are interpreted as five types of dairy farmers each representing a different strategic approach to the future in dairy farming. The typology consists of the following five types of dairy farmers: The large farmer; the exit farmer; the start-up farmer; the innovation farmer; and the stagnation farmer. The farmer types (components) were analysed for correlation against a set of other irrelevant variables.

Based on these methods the report describes the five dairy farmer types. Summarized they may be described like this:

- i. The large farmer is characterized by large milk quotas, large agricultural areas. They are pretty happy with the economy and optimistic about the future. They are (more than average) located in the best agricultural areas of Central East Norway, Rogaland, and they are underrepresented in the coastal areas of western Norway. Furthermore, these farmers are ambitious and plan to invest and to increase their production further on.
- ii. The exit farmers are farmers that have experienced a negative development of the economy, and expect a continued negative development. They plan no investments, and they expect to sell their milk quotas rather than buying more. Their plans for the future are to work more outside the farm. The exit farmers do not advise their children to continue as farmers. Thus, these are farmers on the road to close-down.

- iii. The start-up farms are young farmers. They have relatively small incomes from farm activities, but expect these incomes to rise. Furthermore they are optimistic and plans to invest and to increase their production and to do more labor on the farm. However, many of them also plan to do (more) work outside the farm.
- iv. The innovation farmers are average on most parameters but two. They differ clearly on two variables set up to measure plans for diversifying activities based on the farm resources and plans to do more of the food processing themselves.
- v. The stagnation farmer is a category of farmers that stand out based on the fact that they seem to have no strategic ambitions whatsoever. They are average on most issues, they expect the economy to develop negatively but they have no offensive strategies for the farm activities, neither on diversifying activities nor on doing additional work outside the farm. Thus, this group is interpreted as awaiting the situation. They may choose several strategies in the future, but it all depends.

The presence and characteristics of these types of farmers are used as a basis for an elaboration of strategic and political lessons on the individual farm level, the level of local and regional agricultural governance, and on the level of overall agricultural policy.

On the farm level, four available strategies seem to be open for the dairy farmers: i) expansion of traditional agricultural production. This depends on the access to markets and on continued political support in the form of market protection and subsidies. This is also the case for the largest farms; ii) increased work outside the farm. This means to cross-subsidise agricultural activity with incomes from private or public sector, and it depends on an available alternative labor market; iii) increased diversification into new additional activities as e.g tourism, green care, renting out of buildings and rights etc. etc. or to take hand of a larger portion of the food value chain and value creation within the farm family. This depends on available markets for the goods and services the farmer may produce. It also depends on farmers' alternative knowledge; and finally iv) exit. We should not omit to recognize that exit is both a legitimate and rational strategy in troubled times.

On an intermediate level it is clear from the analysis that a professional network and a well functioning local system of agricultural governance are important. It is a significant correlation between stagnation- and exit tendencies and negative experiences with local network and the agricultural administration.

On the agricultural policy level three themes may be reflected upon...

- i. A large farm model vs mixed income models. Close to all farm families in Norway do depend on extra income from diversifying activities, pluriactivity and/or state subsidies. A somewhat counterintuitive, but likely consequence of a development towards even larger farms is that the farm sector as a whole become less robust and

more dependent on public support. The opposite may be the case for larger farms as cooperative or joint farming models. Mixed income models on smaller farms may be more robust, but need a stronger emphasis on new technology and organization models. Governmental support schemes for these purposes may be necessary.

- ii. Regional reallocation. A policy of division of labor between productions has been an important element in Norwegian agriculture: Grain production should be supported in the best agricultural areas, while husbandry and dairy production should be supported in the less favored regions. However, the ambitions and the developments on the individual farm level seem to resist the regional policy goals. The allocation of optimism in dairy farming indicate that it is the market and the production possibilities rather than the political ambitions for district farming that decides the future regional prospects of dairy farming. Thus: future dairy farming in the less favored regions seem to need stronger political tools.
- iii. Will to investments exceed access to funding. The interest in further investment in agriculture is remarkably strong. The larger farms have a good standard on the buildings but still they want to invest. Many other farms (e.g. the start-up farmers) have both a need and wish for investments for the future. However, public funding is a scarce resource, and the access to private funding is both regionally and structurally uneven. Unintended structural effects in investment pace may be a result. Thus, political innovation for securing availability of capital may be needed.

Innhold

Forord	3
Sammendrag	5
English summary	7
Innhold	11
Tabell- og figurliste	13
1 Introduksjon	15
1.1 Bakgrunn	15
1.2 Prosjektets formål	16
1.3 Data og metode	16
2. Fem typer i norsk melkeproduksjon	19
2.1 Stordriftsbonden	21
2.2 Nedtrappingsbonden	21
2.3 Oppstartsbonden	22
2.4 Nyskapingsbonden	23
2.5 Stagnasjonsbonden	23
2.6 Ei næring – ulike tilpasninger	24
3. Typologien i forhold til sentrale landbrukspolitiske spørsmål	25
3.1 Regional fordeling	25
3.2 Rekruttering	29
3.3 Holdninger til landbruks- og samvirkepolitikk	30
3.4 Opplevelse av landbruksfaglig miljø og landbruksforvaltningen	31
3.5 Fordeling mellom typene	33
4. Individuelle, forvaltningsmessige og politiske konsekvenser	
– en avsluttende diskusjon	35
4.1 Individuelle, strategiske utfordringer	37
4.2 Forvaltningsmessige konsekvenser	38
4.3 En avsluttende landbrukspolitisk drøfting	41
Litteratur	41
Vedlegg	43
Vedlegg 1 Urotert prinsippal komponentanalyse	43
Vedlegg 2 Spørsmålsformuleringer og verdier for inkluderte variabler	45

Tabelliste

Tabell 1: Typologi melkeprodusenter (Prinsipal komponentanalyse)	20
Tabell 2: Regional inndeling av melkebøndene	25
Tabell 3: Sammenhengen mellom melkeproduksjonstyper og regioner	26
Tabell 4: Melkebondetyperne og investeringer	27
Tabell 5: Melkebondetyperne og rekruttering	29
Tabell 6: Melketynologien og landbrukspolitiske holdninger	30
Tabell 7: Melketynologien, landbruksfaglig miljø og landbruksforvaltningen	32

Figurliste

Figur 1: Skjønnsmessig fordeling av melkebondetyperne	34
---	----

1 Introduksjon

1.1 Bakgrunn

Melkeproduksjon er betraktet som en bærebjelke i norsk landbruk. Det innebærer på den ene siden at melkeproduksjonen forstås som robust og i stand til både å være basis for et godt levebrød for mange bønder og at produksjonsmåten er i stand til å fylle flere landbrukspolitiske mål. Samtidig innebærer begrepet bærebjelke at mye i norsk landbruk står og faller på at utviklingen i melkeproduksjonen er god – for ikke å si bærekraftig – i miljømessig, økonomisk og sosial forstand. Den lange og stabile trenden med bruksnedlegginger i norsk landbruk (se f.eks. Statistisk sentralbyrå 2011) innebærer at vi ikke kan ta det som en selvfølge at melkeproduksjonen er i stand til å fylle denne rollen. Landbruk er en politisk næring hvor rammene for den økonomiske utviklinga er politisk fastsatt. Det er derfor nødvendig å følge utviklingen i landbruket tett for å framskaffe det nødvendige kunnskapsgrunnlaget for beslutninger som skal kunne legges til rette for at melkeproduksjonen skal kunne fungere som bærebjelke i landbruket også i årene som kommer.

I nyere tid har utviklingen i landbruket sjelden vært preget av langvarig stabilitet (Almås 2002). Selv i et historisk perspektiv har det imidlertid de siste årene skjedd svært mye i landbruket både nasjonalt og internasjonalt. Internasjonalt er vi nå inne i en periode med ustabilitet og relativt høye priser på landbruksprodukter (FAO 2011). Isolert sett er dette godt nytt for matprodusenter. Samtidig stiger også prisene på viktige innsatsfaktorer i produksjonen som gjødsel og olje sterkt (se f.eks. Almås og Campbell, utkommer 2012). Virkningene for de ulike delene av norsk landbruk ser ut til å være økt usikkerhet og avventende investeringsvilje.

Selv om det i landbruket har vært en vesentlig avskalling av antall bruk har produksjonen stort sett vært holdt oppe ved økende produktivitet og økende produksjonsomfang på de gjenværende brukene. Det er usikkert om denne situasjonen kan opprettholdes over tid. Stadig oftere kan man se nyhetssaker hvor det fremheves at det er underdekning på norsk kjøtt i et internasjonalt marked hvor produksjonen forventes å stagnere (se f.eks. Statens landbruksforvaltning 2011).

Det er samtidig høy oppmerksomhet fra myndighetenes side på landbrukets rolle i, og tilpasning til, forventa mat-, klima- og energikriser, og landbrukets evne til å levere ulike fellesgoder.

Situasjonen inviterer til å skaffe seg et så godt og fullstendig bilde som mulig av landbruket generelt og den viktige melkeproduksjonen mer spesielt. Dette innebærer at vi behøver presise og tidsriktige begreper og mer og bedre kunnskap på en rekke felter

innenfor landbruket. I dette prosjektet ønsker vi å analysere hvilke sammenhenger det er mellom en rekke ulike faktorer av betydning for melkebøndernes framtidsplaner og tilpasning til framtidens landbruk. Eksempler på slike faktorer er investeringsbehov og -planer, strategier for videreutvikling av drifta, økonomi og forventninger til økonomisk utvikling, samt bøndernes opplevelse av helse, sosialt og faglig miljø, samt en rekke landbrukspolitiske spørsmål. Dette vil settes i sammenheng med strukturelle forhold som bruksstørrelse, produksjonsform, bosted og andre forhold som kan si noe om hvilke bønder som har ulike planer og tilpasninger.

1.2 Prosjektets formål

Prosjektet skal bidra med økt kunnskap om norsk melkeproduksjonen gjennom å utvikle en typologi over, og analyse av, melkeproduksjonsbruk i Norge. Typologien gir ny kunnskap gjennom at den beskriver den empiriske virkeligheten langs noen andre dimensjoner enn dem som framkommer i mye annen beskrivende statistikk om melkeproduksjon.

Prosjektet er initiert og gjennomført av Norsk senter for bygdeforskning, men er støtta økonomisk av landbruksavdelingene ved Fylkesmannen i Sør-Trøndelag og Nord-Trøndelag. Datamateriale så vel som analytisk fokus er imidlertid nasjonalt, og det regionale aspektet kommer inn som en av flere variabler.

1.3 Data og metode

Dette prosjektet baserer seg på data fra spørreundersøkelsen «Trender i norsk landbruk» (Trendundersøkelsen) i 2008 (Vik 2008) og 2010 (Logstein 2010; Logstein 2010). Disse to undersøkelsene inneholder til sammen svar fra 3196 bønder. 1018 av disse har melkeproduksjon, med en gjennomsnittlig kvote på 116 200 liter. Svarene fra disse utgjør det datamateriale som analyseres i denne studien og er et godt og representativt datagrunnlag godt egnet til å utvikle en typologi over melkebruk og tilnærminger til melkeproduksjonen i dagens landbruk.

Rent teknisk vil vi benytte en kombinasjon av beskrivende statistikk og faktoranalyse, nærmere bestemt prinsippal komponentanalyse (Se f eks Johannessen 2009), for å identifisere, beskrive og analysere utviklingstrekk og tilpasningsstrategier i melkeproduksjonen. I norsk sammenheng er lignende analyser gjort før. Blant annet i en studie av tilpasninger i Trøndersk landbruk (Vik 2005), i analyser av ulike tilnærminger til samdrift i melkeproduksjonen (Vik og Stræte 2007), og i analyser av fiskerinæringa (Johnsen and Vik 2008). Dette er imidlertid første gang en slik analyse gjøres for hele landet og for melkeproduksjon.

I dette prosjektet har det vært et mål å finne fram til en måte å beskrive mangfoldet og variasjonen i norsk melkeproduksjon, men også noen sentrale utviklingstrekk. En såkalt prinsippal komponentanalyse, er en velegnet metode for et slikt formål. Det

man gjør med en slik metode er å analysere en rekke forhåndsdefinerte variabler (for eksempel alder, utdanningsnivå, størrelse på kvote og jordbruksareal) med det formål å finne et mindre antall underliggende variabler eller dimensjoner i materialet. Disse underliggende variablene vil ha sterkere eller svakere sammenheng (korrelasjon) med de opprinnelige variablene. Ut fra fortolkning av fordelingen og styrkene på disse sammenhengene identifiseres det som kan kalles for typer av melkeprodusenter. I streng forstand er dette ikke faktiske individer eller grupper av individer, men sentrale statistiske dimensjoner i materialet. Like fullt kan man gi bønder som scorer høyt på bestemte underliggende variabler navn som passer de aktuelle variablene.

I slike analyser som gjennomføres her er de modellene man kommer ut med et resultat av de variablene man putter inn i analysen. Innfører man andre variabler vil man få andre verdier ut. Hvilke variabler man putter inn er derfor viktig. Variablene som brukes skal tilfredsstillende i hovedsak to hensyn. For det første skal de være teoretisk relevante. I dette tilfellet innebærer det at de skal kunne si noe interessant om bruket, bonden og de tilpasninger som gjøres i melkeproduksjonen. For det andre skal variablene fungere rent teknisk i analysen. Analysen som er gjennomført her er et resultat av gjentatte forsøk med en lang rekke variabler, og selv om verdiene som fremkommer på de ulike variablene varierer med inputvariablene er hovedfunnene likevel robuste. Det vil si at dersom vi innfører en ny variabel – for eksempel generelt nivå på utdanning – vil verdiene for de ulike komponentene endre seg noe, men hovedinnholdet – typene vil være de samme.

I analysen har det vært viktig å fokusere på forhold som beskriver noen sentrale trekk ved bonden, bruket og ikke minst de strategiske tilpasningene bonden eventuelt ser for seg framover. Det vi har tatt med av variabler for å beskrive bonden er: alder, landbruksfaglig utdanning, følelse av ensomhet som gårdbruker, og tilfredshet med egen helse. Variabler som sier noe om bruket og drifta er: størrelsen på drevet jordbruksareal, størrelse på melkekvote, om gården er en del av en samdrift, husstandens samla næringsinntekt fra jord- og skogbruk, endringer i det økonomiske resultat i positiv eller negativ retning siste fem år, og tro på endring i økonomisk resultat de neste 5 år. Det siste punktet kan nok også tolkes som et trekk ved bondens generelle orientering med hensyn til optimisme/pessimisme. Her er grunnantagelsen at bonden er rasjonell, og slik sett i stand til å gjøre begrunna antagelser om utvikling framover i saker som angår dem selv. Variabler som forteller noe om bøndenes planer og strategier for drifta framover uttrykkes i et sett av spørsmål der bøndene blir bedt om å si hvor sannsynlig følgende utviklingstrekk er de neste fem år: produksjonsøkning, økt arbeidsinnsats på bruket, (videre)utvikling av tilleggsnæring med utgangspunkt i brukets ressurser, videreforedling/salg av gårdsprodukter, og til slutt, mer arbeider utenfor gården. En fullstendig liste over variabler og verdier er presentert i vedlegg 2.

I neste kapittel presenteres resultatene av den statistiske komponentanalysen. Deretter vil de fem komponentene som fremkommer fra analysen, fortolket som typer av melkebønder, bli sett i sammenheng med andre sentrale variabler.

2 Fem typer i norsk melkeproduksjon

Funnene er presentert i tabell 1. Her er de opprinnelige variablene som vi har matet inn i analysen listet opp i den første kolonnen. De fem typene (komponentene) som er framkommet gjennom de statistiske analysene listes opp i den første raden. Tallene som står i matrisen angir korrelasjonen eller graden av sammenheng mellom de opprinnelige variablene og komponentene. Korrelasjonen varierer mellom -1 og +1. Et tall som nærmer seg 0 indikerer liten statistisk sammenheng mens et tall som nærmer seg +/-1 indikerer en sterk sammenheng (korrelasjon). Et negativt tall betyr at økning i den ene variabelen medfører en reduksjon i den andre, mens et positivt fortegn betyr at dersom den ene øker så øker også den andre.¹ I matrisen er tall med absoluttverdi mindre enn 0.1 utelatt da de både statistisk og substansielt gir lite sikker informasjon.

Den første fortolkningen som er gjort er at hver av de fem komponentene er gitt et navn basert på en eller flere av de variablene som har høyest korrelasjon med den aktuelle komponenten (et unntak er den siste kategorien der en noe videre fortolkning ligger til grunn). Den første er for eksempel gitt navnet Stordriftsbonden fordi denne samvarierer sterkt med stort jordbruksareal, stor melkekvote og høy samla næringsinntekt fra jordbruket. I en typologi gir det da mening å forstå de bøndene som scorer høyt på komponent 1 som en egen kategori med navnet «Stordriftsbonde». Tilsvarende er det for hver av komponentene valgt ut de variablene som sier noe om hvilke strategiske tilpasninger bøndene tar/ikke tar for så å bruke disse for å benevne de fem typene. De fem typene som utgjør typologien av melkebønder i norsk melkeproduksjon er dermed: Stordriftsbonden, Nedtrappingsbonden, Oppstartsbonden, Nyskappingsbonden og Stagnasjonsbonden.²

¹ For noen av variablene er fortegnene snudd for å gi en mer intuitivt forståelig mening. En nøyaktig oversikt over slike endringer fremkommer i vedlegg 1.

² Rekkefølgen av typene er ikke et uttrykk for hvor mange det finnes av hver enkelt type eller hvor viktige de anses å være. Rekkefølgen framkommer slik at den første komponenten fanger opp størst variasjon i materialet. Det kan da forstås slik at denne skiller seg tydeligst ut. Den neste fanger opp mest av den gjenværende variasjon under den forutsetningen at den ikke skal samvarierte (korrelere) med den første. Framgangsmåten kan derfor sies å innebære en tydeliggjøring av det som skiller melkebøndene fra hverandre.

Tabell 1 Typologi melkeprodusenter (Prinsipal komponentanalyse)^{ab}

Komponenter/typer- Input variabler	Stordrifts- bonden	Nedtrappings- bonden	Oppstarts- bonden	Nyskappings- bonden	Stagnasjons- bonden
Alder	-0.117		-0.803		
Landbruksfaglig utdanning	0.404	0.133	0.378	0.115	0.105
Produktivt jordbruksareal, drevet.	0.781				
Størrelse på melkekvote.	0.707				-0.276
Gården del av samdrift (negativt fortegn indikerer samdrift)	-0.214	-0.172			0.715
Samla næringsinntekt fra landbruk	0.650	-0.260	-0.172		0.151
Endring (+/-) av øk. resultat, siste 5 år (+: positiv utvikling)	0.265	-0.495		0.168	0.250
Tro på endring (+/-) av øk. resultat, neste 5 år. (+: positiv utvikling)	0.144	-0.581	0.175	0.103	-0.160
Føler seg ensom som gårdbruker		0.303			0.609
Tilfredshet med egen helse (Positivt fortegn indikerer tilfredshet)	-0.101	-0.158	0.533		-0.114
Sanns. utviklingstrekk neste 5 år: Produksjonsøkning	0.204	-0.580	0.409		
Sanns. utviklingstrekk neste 5 år: Økt arbeidsinnsats på bruket		-0.404	0.278		
Sanns. utviklingstrekk neste 5 år: (Videre-)utvikling av tilleggsnæring.				0.792	
Sanns. utviklingstrekk neste 5 år: Videreforedl./salg av gårdsprodukter.				0.770	-0.106
Sanns. utviklingstrekk neste 5 år: Arbeider (mer) utenfor gården		0.673	0.304		

^a Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization. Rotation converged in 8 iterations

^b Korrelasjoner med lavere verdi enn +/-0.10 er ikke tatt med. De verdiene for hver komponent som er høyest, og benyttet for navnsetting av komponenten, er uthevet.

2.1 Stordriftsbonden

Den første kategorien er kjennetegnet av et sett av egenskaper som gjør at vi kan titulere denne hovedkategorien stordriftsbonden. Et sentralt stikkord her er volum. Stort drevet jordbruksareal, stor melkekvote og stor husstandsinntekt fra jord/skogbruk relativt til andre bruk kjennetegner denne typen. Det er også viktig å merke seg at dette er relativt sett yngre bønder, og det er i stor grad bønder med landbruksfaglig utdanning på ulike nivå. En god del av disse bøndene er også med i samdrifter. Når det gjelder økonomi er det interessant at disse bøndene sier at utviklinga av det økonomiske resultatet fra gårdsdrifta har vært positiv de seneste 5 åra. De ser også for seg at det økonomiske resultatet vil fortsette å bedre seg i de kommende 5 åra. Det kan altså spores en betydelig optimisme i dette segmentet av landbruksnæringa.

Når det gjelder hva bøndene ser for seg som sannsynlige utviklingstrekk for drifta på sitt bruk framover er det som kjennetegner Stordriftsbonden først og fremst at de ser for seg at produksjonen skal økes. Stordriftsbonden driver stort, ser lyst på økonomien og planlegger ytterligere ekspansjon.

2.2 Nedtrappingsbonden

Den neste kategorien melkeprodusenter er kalt Nedtrappingsbonden. Tre forhold er sentrale for identifiseringen av denne typen melkebønder. For det første er det en sterk negativ forventning til det økonomiske resultatet framover. Dernest er Nedtrappingsbonden tydelig på at det ikke vil foregå noen produksjonsøkning (eller økt arbeidsinnsats) på bruket. Det siste punktet er at disse bøndene ser for seg at det sannsynlige utviklingstrekket er at de arbeider mer utenfor bruket.

Videre ser vi også at dette er bønder som har opplevd negativ utvikling av det økonomiske resultatet på bruket, og at dette er den kategorien bønder som har den laveste samla næringsinntekt fra jord- og skogbruk. Opplevelsen av egen helse er noe under gjennomsnittet, og Nedtrappingsbonden føler seg i nokså stor grad også ofte ensom som gårdbruker. Mer enn gjennomsnittlig, men i noe mindre grad enn tilfellet er for stordriftsbonden, er også dette en kategori hvor det finnes samdriftsbønder. Slik sett kan man i denne kategorien gjenfinne noe av den debatten som har gått omkring nedlegging av samdrifter.

³ En komponentanalyse kan presenteres ubearbeidet eller rotert. En rotert komponentanalyse er en analyse der aksene som dimensjonene orienterer seg i forhold til er optimalisert med tanke på fortolkning. Den metoden som er brukt her (Varimax med Kaiser normalisering) innebærer at utfallet er presentert slik at for hver komponent maksimeres variasjonen slik at den korrelerer høyt med enkelte variabler og lavere på andre. Dette gjør bildet enklere å fortolke og det som er utlagt som typer framkommer med noe større tydelighet. Det er likevel ikke slik at enten den roterte eller den uroterte versjonen er mer feil enn den andre. Gjennom å sammenligne dem kan man få fram ytterligere nyanser i beskrivelsen av materialet.

Det er et interessant forhold å trekke fram som gjelder forholdet mellom nedtrappingsbonden og stordriftsbonden. I en mindre bearbeidet (urotert) versjon av den statistiske analysen er hovedresultatene stort sett sammenfallende³, men nedtrappingsbonden er i større grad det man kan forstå som en defensiv eller nedtrappingsorientert stordriftsbonde. Materialet tilsier altså at det er mulig å si at det eksisterer to hovedgrupper av stordriftsbønder. En offensiv eller ekspansjonsorientert stordriftsbonde, og en defensiv eller nedtrappingsorientert stordriftsbonde (se vedlegg 2). I den endelige (roterte) versjonen av komponentanalysen presentert ovenfor er stordriftspreget på Nedtrappingsbonden nedjustert, men det kan likevel ses spor av to motsatte utviklingstendenser hos de største melkeproduksjonsbrukene.

2.3 Oppstartsbonden

En tredje kategori bønder skiller seg ut på en rekke variabler som innebærer at det er grunn til å forstå dette som en kategori av i hovedsak nyetablerte bønder. For det første er det en sterk sammenheng mellom ung alder og denne kategorien. For det andre ser vi at disse bøndene i betydelig større grad enn andre er tilfredse med sin egen helse. Et annet trekk ved disse bøndene er at de i stor grad har landbruksutdanning. Når det gjelder bruket og drifta skiller denne kategorien i liten grad fra gjennomsnittet bortsett fra at de har en noe lav samla næringsinntekt fra jord- og skogbruk. Dette henger godt sammen med forståelsen av dette som en kategori av nyetablerte bønder.

Når det gjelder planer framover er det som er mest tydelig her at mange ser for seg produksjonsøkning og økt arbeidsinnsats på bruket. Bildet er imidlertid ikke entydig. Mange ser også for seg at de skal jobbe mer utenfor bruket.

Som melkebondekategori en dette en gruppe bønder det er interessant å dvele litt ved. Her er en identifiserbar gruppe unge melkeprodusenter som, med utgangspunkt i gjennomsnittlige bruk og kvoter, ser for seg en framtid som i næringa. I mange år har rekrutteringsutfordringer vært et sentralt landbrukspolitisk tema både nasjonalt og regionalt. Oppstartsbonden er de bøndene som faktisk har latt seg rekruttere. Slik sett er de en indikasjon på at landbruksnæringa fortsatt har appell. Sammen med Stordriftsbonden er Oppstartsbonden en kategori som gir grunn til noe optimisme med hensyn til næringas framtid. Dette fenomenet ble godt illustrert av en større reportasje i Aftenposten sommeren 2011, der en rekke «unge, profesjonelle og risikovillige» bønder ble presentert (Bakken 2011). Reportasjen peker på at vilje og lyst til å bli bonde er sentrale ingredienser for å starte opp. Samtidig viser komponentanalysen at det ut fra den økonomiske situasjonen disse bøndene er i, med en gjennomsnittlig næringsinntekt under gjennomsnittet for bønder flest, at noen grep må tas for at optimismen skal vise seg begrunnet på sikt.

2.4 Nyskapingsbonden

Den typen melkeprodusenter som har fått merkelappen Nyskapingsbonden skiller seg lite fra gjennomsnittet når det gjelder alder, størrelse på bruk, kvotestørrelse, samdriftsdeltagelse, størrelsen på næringsinntekt osv. De ser ut til å representere en gjennomsnittsbonde på de fleste variabler bortsett fra at de er i betydelig større grad enn andre bønder er orientert mot utvikling av tilleggsnæring og videreforedling/salg av gårdsprodukter. I tillegg til disse kjennetegnene ser det ut til at det er noe mer sannsynlig at de har landbruksutdanning, og at de har hatt, og forventer, dårligere økonomiske resultater i noe større grad enn gjennomsnittet.

Ved den tydelige orienteringen mot etablering og videreutvikling av det som noe upresist kalles tilleggsnæringer representerer også denne typen bønder en offensiv satsing, men i en annen retning enn Stordriftsbonden og Oppstartsbonden. Den strategiske tilpasning til utfordringene i landbruket for disse bøndene er å satse innfor tilleggsnæringer og/eller å ta hånd om en større del av verdikjeden selv. Flere studier indikerer at de mellomstore melkeproduksjonsbrukene på flere måter kan være en god base for ulike typer tilleggsnæringer (Haugen og Vik 2008; Vik og McElwee 2011).

2.5 Stagnasjonsbonden

Den siste kategorien melkebønder er det noe mer vanskelig å se konturene av. Valget av navn ble Stagnasjonsbonden. Dette er en type melkeprodusent som i datamaterialet eksplisitt stikker seg ut på to variabler. For det første er det sterk sammenheng med det å ikke være med i samdrift. For det andre skiller disse bøndene seg fra andre bønder ved at de i betydelig større grad sier at de føler seg ensomme som bønder. Dette er da også en forståelig sammenheng. Muligheten for å jobbe sammen med naboer og gode kolleger en av de viktige grunnene for å vurdere samdrift for mange bønder. (Stræte og Almås 2007; Vik og Stræte 2007). Det å ikke gå inn i samdrift er imidlertid et strategisk valg denne kategorien bønder deler med de aller fleste norske bønder. Det i seg selv er derfor ikke et grunnlag for å benevne denne kategorien verken det ene eller andre. Ser en nøyere på kategorien ser man imidlertid noe annet som også er utpreget; det er at de som gruppe ikke ser ut til å ha tatt noen strategiske valg for framtida overhodet.

Stagnasjonsbonden ser ut til å være noenlunde gjennomsnittlig når det gjelder alder, utdanning, tilfredshet med egen helse, størrelsen på det drevne jordbruksarealet, med videre. De har mindre melkekvote enn de andre typene i materialet, men de har hatt en noe bedre økonomisk utvikling enn de andre kategoriene bønder de siste åra. Samtidig forventer de seg et forverra økonomisk resultat i årene som kommer. Like fullt er det ingen planer som peker ut av den ugunstige situasjonen denne bonden befinner seg i – sosialt og til dels økonomisk. På den annen side kan det være et klokt strategisk valg å sitte på gjerdet i usikre tider. Like fullt impliserer denne kategorien melkebønder en mellomting mellom en nedtrappingstendens og en vente-og-se holdning som for norsk landbruk kan bære i seg kimen til en akselerert bruksnedlegging noen år fram i tid.

2.6 Ei næring – ulike tilpasninger

De fem typene av melkebønder som er presentert ovenfor utgjør et utsnitt av det mangfoldet som utgjør melkeproduksjon i Norge i dag. Hver på sitt vis representerer de ulike tilnærminger til en jordbrukssektor under press. Stordriftsbonden har store ressurser på bruket, og satser videre ved å øke produksjonen innafør tradisjonelt landbruk. Nedtrappingsbonden har problemer med å få til god økonomi innafør landbruksnæringa og ser for seg mer arbeid utenfor bruket. Oppstartsbonden har nylig etablert seg som melkebonde og ser muligheter for ei framtid innafør næringa. Produksjonsøkning, men også arbeid utafør bruket er for dem tilpasninger for å kunne forbli bønder framover. Nyskapingbonden ser for seg framtidig satsing innafør nye næringer og lokal videreførdling og salg av gårdsprodukter. Til slutt ser vi at Stagnasjonsbonden representerer en gruppe bønder som ikke ser ut til å ha valgt noen strategi for å komme seg ut av en situasjon med ensomhet, lite kvotegrunnlag og synkende inntekter. De sitter på gjerdet og avventer.

En type bønder som ikke er representert med sin egen kategori i beskrivelsen over, men som gjerne fremstilles som egen kategori i ulike debatter er samdriftsbøndene. Det at de ikke er representert som egen kategori her skyldes at de er representert i de fleste av de andre kategoriene. Samdriftsbønder er noe overrepresentert i kategorien Stordriftsbonden og Nedtrappingsbonden, og betydelig underrepresentert i kategorien Stagnasjonsbonden. Samdriftsbøndene er noenlunde gjennomsnittlig representert hos Nyskapingbønder og Opptrappingsbønder.

Det utsnittet av virkeligheten som denne typologien utgjør er selvsagt ikke hele bildet. Likevel illustrerer en slik analyse mangfoldet og mange ulike tilpasningene som kan gjøres – eller ikke gjøres – til en landbrukssektor under press. Vi kan likevel gi analysen enda mer landbrukspolitisk relevans gjennom å se på fordeling av de fem typene i forhold til andre spørsmål av landbrukspolitisk interesse, så som regional fordeling, investeringslyst og planer, rekruttering, nettverk og miljø, samt bondetypenes egne holdninger til sentrale landbrukspolitiske tema.

3 Typologien i forhold til sentrale landbrukspolitiske spørsmål

3.1 Regional fordeling

Regional fordeling av landbruksproduksjonen har en spesiell betydning i norsk landbruk. Grunnleggende her er selvsagt at det er store regionale variasjoner i driftsvilkår og produksjonsmuligheter, samtidig som likhetstanken er viktig i norsk politikk rent generelt. Derneft er det et distriktpolitisk mål at det skal bo folk over hele landet og et landbrukspolitisk mål at landbrukets ressurser over hele landet skal tas i bruk. Mål om forsyningsikkerhet har bidradd til ideen om at vi her i landet også må produsere en viss del av den maten vi behøver selv. Den såkalte kanaliseringspolitikken har helt siden prisforhandlingene i 1950 vært et av virkemidlene for å styre landbrukspolitikken i forhold til disse mer eller mindre eksplisitt formulerte målene (Almås 2002:139). Et hovedelement i kanaliseringspolitikken er at kornproduksjonen skal foregå på det sentrale Østlandet og i de beste jordbruksbygdene i Trøndelag (ibid.), der korn kan dyrkes. Derneft er tanken også at det sikres rom for husdyrproduksjon i distriktsjordbruket ellers i landet. Sentrale virkemidler i kanaliseringspolitikken er styring av kornprisen, samt differensierte tilskuddssatser for grovfôr-, og husdyrproduksjon. På et overordna plan er bekymringen som ligger til grunn for en slik omfordelingspolitikk at den produksjonsfordelingen man ville fått med markedet som fordelingsmekanisme ville stå i motsetning til de landbrukspolitiske målene.

Tabell 2 Regional inndeling av melkebøndene

Regioner	Antall besvarelser	Prosent av utvalget
Sentrale Østlandet (Oslo, Akershus, Vestfold, Østfold)	33	3.2
Hedmark og Oppland	177	17.4
Sør-Norge (Vest-Agder, Øst-Agder, Buskerud, Telemark)	85	8.3
Rogaland	132	13.0
Vest-Norge (Møre og Romsdal, Sogn og Fjordane, Hordaland)	253	24.9
Trøndelag	209	20.5
Nord-Norge (Nordland, Troms, Finmark)	119	11.7
Regioner	Antall besvarelser	Prosent av utvalget
Mangler svar	10	0.9
Total	1018	99.9

Gitt at melkeproduksjonen er en så sentral del av norsk landbruk kan det derfor være

fruktbart å studere nærmere hvordan de ulike typene innafor melkeproduksjonen for- deler seg regionalt. For å kunne se på dette har vi satt opp en regional inndeling av landet. Den regionale inndelingen, samt antallet og den prosentvise fordelingen av melkeprodusenter i utvalget er framstilt i tabell 2.

Når vi så sammenholder fordelingen av melkeprodusenttypene med den regioninn- delingen vi har benyttet finner vi at en del av typene korrelerer signifikant med enkelte regioner. Disse sammenhengene er framstilt i tabell 3. I tabellen er korrelasjonen mellom den enkelte type (komponent lagret som variabel) og Regionstilknytning vist. Ved lesing av denne tabellen er det tre ting man kan merke seg. Det ene er den statistiske sikkerheten i materialet, uttrykt ved signifikansnivå, der en og to stjerner indikerer rimelig sikre sammenhenger. Det andre er retningen på sammenhengene, der negative fortegn indikerer en negativ sammenheng og positive verdier indikerer positive sammenhenger. Det tredje er styrken på sammenhengene, der tall som nærmer seg 0 (1) betyr svake (sterke) sammenhenger. Tall under 0.10 må forstås som svake sammenhenger.

Tabell 3 Sammenhengen mellom melkeproduksjonstyper og regioner (N 1018, Pearson)

Regioner Typer	Sentrale Østland	Sør- Norge	Hedmark og Oppland	Rogaland	Vest- Norge	Trøndelag	Nord- Norge
Stordriftsbonden	.225**	-.013	-.026	.142**	-.250**	.092**	.007
Nedtrappingsbonden	.022	-.027	.105**	-.051	.034	-.022	-.090**
Oppstartsbonden	.062*	-.036	.070*	-.008	-.043	.042	-.054
Nyskappingsbonden	-.013	.088**	.030	-.063*	-.002	-.001	-.027
Stagnasjonsbonden	.053	.037	-.078*	-.004	-.006	.009	.048

** . Korrelasjon er signifikant på 0.01 nivå.

* . Korrelasjon er signifikant på 0.05 nivå.

Uthevede verdier indikerer tydelig sammenheng (korrelasjon over +/-0.10)

Det vi ser av denne tabellen er følgende. Stordriftsbonden har en tydelig og statistisk signifikant sammenheng med det sentrale Østland og Rogaland (i noe mindre grad). Det er videre en tydelig negativ korrelasjon med Vestlandet for denne typen. Dette betyr at stordriftsbonden er overrepresentert i, eller konsentrert til, de beste jordbruks- distriktene i landet, på det sentrale østland og i Rogaland – og i noen grad i Trøndelag. De er imidlertid, i enda større grad, fraværende på Vestlandet. Videre ser vi også at Nedtrappingsbonden er noe overrepresentert i Hedmark og Oppland og i Nord-Norge. Tabellen viser også at det er noen andre temmelig sikre statistiske sammenhenger – at Oppstartsbonden er noe overrepresentert på det sentrale Østland og i Hedmark og Oppland, at Nyskappingsbonden er overrepresentert i Sør-Norge og i Rogaland, at Stag- nasjonsbonden er noe overrepresentert i Hedmark og Oppland, men dette er ikke i skjvheter i noe stort omfang. Hovedfunnet når det gjelder regional fordeling er derfor at de beste jordbruksdistriktene har flest stordriftsbønder, og at Vestlandet har færrest.

Disse funnene gjenspeiler et stykke på vei bruksstrukturen vi har i Norge. Mange av de største brukene er på det sentrale Østlandet, i Rogaland, og i Trøndelag. Samtidig er det mange små bruk på Vestlandet. Samvariasjonen mellom regioner og typer peker likevel på mer enn bruksstrukturen. Disse typene representerer også ulike strategiske valg og ulike holdninger til landbruksyrket. I så måte er det interessant at den kategorien som representerer den mest offensive tilnærmingen til melkeproduksjon i dag i stor grad finnes i de delene av landet der politiske virkemidler ikke er tilrettelagt for satsing på melkeproduksjon. Det betyr at det er markedet og driftsvilkåra snarere enn politikken som bidrar til den reelle kanalisering i norsk landbrukspolitik. Man kan si at Stordriftsbøndene er offensive og optimistiske og opplever god økonomisk utvikling på tross av politiske virkemidler heller enn på grunn av politiske virkemidler. De melkebondetyperne som har de laveste næringsinntektene er lokalisert på Vestlandet, Oppland og Hedemark og i Nord-Norge. Dette er strøk av landet der det settes inn relativt sett større økonomisk innsats for å styrke melkeproduksjonen.

Spørsmålet man kan stille seg i fortsettelsen av analysen av den regionale fordelingen av melkeproduksjonstypologien er hvorvidt dagens kanaliseringspolitik – sett fra melkeproduksjonens side – er mislykket, eller om den bare er utilstrekkelig. Ser vi en fordeling som følger av markedet og driftsvilkårene eller ser vi en fordeling som følge av ineffektive politiske virkemidler. Med utgangspunkt i de betydelige midler som brukes over jordbruksavtalen til regionalt differensierte virkemidler er det betimelig å spørre om de virker etter hensikten.

Investeringer

Et sentralt forhold for den framtidige utviklinga av melkesektoren er investeringsvilje, -behov, og -evne. I tabell 4 er det satt opp korrelasjoner mellom de 5 typene og tre variabler som sier noe om framtidige investeringsbehov og planer. De tre variablene er: en egenvurdering av standarden på brukets driftsbygninger, en egenvurdering av hvor sannsynlig det er at det blir foretatt større investeringer i gårdens driftsbygninger de nærmeste fem årene, og til slutt, gårdbrukerens planer mht. kvotekjøp.

Tabell 4 Melkebondetyperne og investeringer

	Egen vurdering av standarden på driftsbyggn. (N 1006)	Vurdering av sannsynlighet for større investeringer i driftsbygninger de neste fem år (N 1008)	Planer om å selge eller kjøpe melkekvote neste to år (N 999)
Stordriftsbonden	.156**	.247**	.116**
Nedtrappingsbonden	-.173**	-.384**	-.337**
Oppstartsbonden	.025	.200**	.176**
Nyskappingsbonden	.014	.089**	-.046
Stagnasjonsbonden	-.089**	-.078*	-.030

** . Korrelasjon er signifikant på 0.01 nivå.

* . Korrelasjon er signifikant på 0.05 nivå.

Når det gjelder investeringsvariablene er det noen interessante observasjoner vi kan gjøre oss. Stordriftsbonden er rimelig fornøyd med brukets driftsbygninger men har likevel planer om større investeringer i driftsbygninger, og de planlegger å kjøpe ytterligere kvote.

Nedtrappingsbonden er her den rake motsetning. De vurderer standarden på brukets bygninger som dårlig, men de ser det ikke som sannsynlig at de skal foreta større investeringer og de planlegger heller å selge enn å kjøpe kvote.

Oppstartsbonden er, som man vel kan forvente ut fra denne kategoriens posisjon, ikke spesielt fornøyd med brukets driftsbygninger, men de planlegger å gjøre noe med det, ved å foreta større investeringer – nesten i like stor grad som Stordriftsbonden. Man kan også se her at i enda større grad enn Stordriftsbonden er Oppstartsbonden innstilt på å kjøpe melkekvote.

Nyskappingsbonden gjør en nokså nøytral vurdering av brukets driftsbygning, og er bare i liten grad orientert mot større investeringer. De planlegger heller ikke å gjøre noen endringer mht. kvotesituasjonen. Man kan altså merke seg her at melkebøndene med orientering mot tilleggsnæringer i liten grad ser for seg at de skal selge kvoten som et ledd i sin tilnærming til tilleggsnæring og videreforedling/salg av egne gårdsprodukter.

Stagnasjonsbonden gjør en vurdering av brukets driftsbygning noe under gjennomsnittet. Likevel ikke så dårlig som Nedtrappingsbonden vurderer sine bygninger. Det er ingen entydig tendens her med hensyn til oppgradering av brukets bygninger. Når det gjelder kvotekjøp eller salg viser denne kategorien ingen tydelige tendenser.

Ut fra disse tallene er det noen hovedtrekk man kan merke seg. De største og offensive brukene i de beste jordbruksdistriktene planlegger vekst og investeringer. Det samme gjør den gruppen vi har kalt Oppstartsbonden. De gruppene av bønder som hører inn under begrepene Nedtrappingsbonden og Stagnasjonsbonden har ingen planer for investeringer. Heller ikke Nyskappingsbøndene ser ut til å ha planer om investeringer i driftsbygninger, men det er rimelig å tenke seg at deres investeringsbehov og -planer heller går i andre retninger enn tradisjonelle driftsbygninger.

Her er det viktig å legge til at investeringer ikke bare er et resultat av investeringsvilje. Investeringsfinansiering er et knapt gode, og det er ikke jevnt fordelt ut over landet. De ulike fylkene har ulik forvaltning av de offentlige BU midlene, og de private bankene gjør nokså ulike vurderinger av landbruksinvesteringer i de sentrale landbruksdistriktene kontra investeringer i områder på for eksempel Vestlandet (Storstad og Vik 2009) og i Nord-Norge (Rønningen et al. 2011). Utfordringer knytta til investeringsvirkemidler er grundig berørt i en evaluering av de fylkesvise bygdeutviklingsmidlene (Pettersen, et al. 2009).

Planer om å foreta langsiktige investeringer henger tett sammen med et annet sentralt landbrukspolitisk spørsmål, nemlig rekruttering. Det er tema i den neste delen.

3.2 Rekruttering

I svært mange landbrukspolitiske debatter holdes rekruttering fram som et kritisk tema. Det er selvsagt avgjørende for landbruket at ungdom ønsker å ta over og drive landbrukseiendommer i framtida (se f eks Forbord og Bjørkhaug 2009). Rekruttering kan ses som den ultimate test på hvordan landbrukspolitikken fungerer vis-à-vis bøndene.

Datamaterialet som ligger til grunn for denne analysen kan ikke si noe direkte om hva ungdommer som enda ikke har tatt over landbrukseiendommer mener. Likevel sier analysen mye av interesse for rekruttering. Blant annet er det identifisert tre kategorier av bønder – Oppstartsbonden, Stordriftsbonden og Nyskapingsbonden – som alle på sitt vis viser at landbruk med basis i melkeproduksjon kan være attraktivt for ungdom også i framtida. Analyser av disse kategoriene er et godt utgangspunkt for diskusjoner om hva som trengs for å sikre framtidig rekruttering.

I datamaterialet er det to indikatorer som svært direkte sier noe om situasjonen når det gjelder framtidig rekruttering. Det første er et spørsmål om hva man tror er situasjonen for bruket om 20 år, hvor et alternativ er om man tror bruket vil bli drevet av noen i familien. Her kan man anta at bøndene svarer både ut fra en oppfatning av landbrukets situasjon og utvikling framover, og ut i fra antagelser om egen familiesituasjon. Det andre spørsmålet er et spørsmål om hvorvidt bøndene vil anbefale noen av (egne) barn å ta over bruket. Her har bare bønder som har egne barn svart. Sammenhengene presenteres i tabell 5.

Tabell 5 Melkebondetyperne og rekruttering

	Tror bruket er drevet av familien om 20 år (N 1018)	Vil anbefale for barna å ta over (N 854)
Stordriftsbonden	.200**	.108**
Nedtrappingsbonden	-.289**	-.313**
Oppstartsbonden	.135**	.126**
Nyskapingsbonden	.069*	.113**
Stagnasjonsbonden	-.125**	-.105**

** . Korrelasjon er signifikant på 0.01 nivå.

* . Korrelasjon er signifikant på 0.05 nivå.

Funnene når det gjelder rekruttering er tydelige og i samsvar med det en kan vente ut fra den opprinnelige kategoriseringen av melkeproduzentene. Trekkene ved de ulike typene forsterkes ytterligere. Stordriftsbonden er den som tydeligst signaliserer at han/hun ser for seg at familien skal drive bruket videre. Oppstartsbonden mener også dette i stor grad. Når det gjelder spørsmålet om de vil anbefale for egne barn å ta over bruket er Oppstartsbonden enda mer positiv enn Stordriftsbonden. Ut i fra de strukturelle kjennetegna på bruket er det rimelig å tenke seg at dette henger dette sammen med at Oppstartsbonden er sterkere forankra i en familiebrukstradisjon enn Stordriftsbonden

(Bjørkhaug 2008). Nyskapingbonden er mer i tvil om noen i familien vil drive om 20 år. I nokså stor grad vil de likevel anbefale barna å ta over. På den andre siden ser vi tydelig at nedtrappingsbøndene signaliserer at de ikke ser for seg at bruket vil drives av familien om 20 år, og at de ikke vil anbefale egne barn å ta over. Tendensen går i samme retning for Stagnasjonsbonden. Her ser det mer ut til å være en avventende holdning. Dette forsterker da inntrykket av at Stagnasjonsbonden ikke bare er gjennomsnittlig på de fleste områder, men representerer en mer usikker, avventende og skeptisk tilnærming til framtida.

3.3 Holdninger til landbruks- og samvirkepolitikk

I den innledende komponentanalysen ble ikke landbrukspolitiske tema inkludert. Man kan derfor si at typene i seg selv er apolitiske selv om man kan tolke deres tilpasninger og holdninger til framtidige utvikling som respons til eksisterende landbrukspolitikk. Det kan likevel være interessant å se om det er spesielle sammenhenger mellom de ulike typene og et sett av landbrukspolitiske spørsmål. Grunnen til dette er både at politiske holdninger kan gi mer dybde og farge til beskrevne typene og fordi holdninger gjerne springer ut av en opplevd virkelighet. Gjennom å se på hvilke holdninger bøndene har kan man altså diskutere hvilke landbrukspolitiske problemer og utfordringer bøndene ser. Funnene er presentert i tabell 6.

Tabell 6 Melketylogien og landbrukspolitiske holdninger

	Bøndene kan best fremme sine interesser ved å stå sammen i samvirkeorganisasjoner (N 1009)	Bo- og driveplikten bør opprettholdes slik som den er i dag (N 1000)	Gårdbrukere tjener for lite i forhold til andre yrkesgrupper (N 1009)	Inntektssystemet belønner i for liten grad de mest effektive gårdbrukerne (N 1000)
Stordriftsbonden	.057	-.046	-.062*	.150**
Nedtrappingsbonden	-.069*	-.117**	.109**	.040
Oppstartsbonden	-.017	.003	.004	.002
Nyskapingsbonden	-.026	.027	.016	-.032
Stagnasjonsbonden	.006	.046	.068*	-.054

*. Korrelasjon er signifikant på 0.05 nivå.

** . Korrelasjon er signifikant på 0.01 nivå.

Bøndene er bedt om å markere hvor enig eller uenig de er i et sett av påstander om landbrukspolitikk og landbrukssamvirke. I tabellen vil negative tall indikere uenighet i påstanden og positive tall enighet. Større tall markerer mer markerte holdninger, dvs. sterkere (u)enighet.

Det første spørsmålet dreier seg om bøndenes holdninger til egne samvirkebedrifter.

Spørsmålet er hvorvidt bøndene best kan fremme sine interesser ved å stå sammen i samvirke. Det interessant her er at fordelingen for alle typene melkebønder ligger nokså nært gjennomsnittet for bønder. Det er altså ikke enkelte av melkebøndene som skiller seg ut som mer eller mindre samvirkevennlige, med unntak av en svak negativ tendens hos Nedtrappingsbonden.

Når det gjelder spørsmål om hvorvidt bo- og driveplikten bør opprettholdes slik den er i dag er det Nedtrappingsbonden som i tydelig grad er motstander av dagens bo- og driveplikt. De andre gruppene viser ikke signifikante særtrekk på dette punktet. Ut fra et individuelt, og rasjonelt perspektiv er dette funnet rimelig. Nedtrappingsbonden er en type bønder som regner med at bruket ikke vil forbli i familien i framtida. Dette er derfor en gruppe som vil kunne tjene på en oppmyking av bo- og driveplikten. I tillegg er deres tilpasningsstrategi på aggregert nivå et nokså tydelig signal om misnøye med situasjonen i landbruket, noe som gjerne gir seg uttrykk i uenighet i eksisterende politiske virkemidler. Videre ser vi også at når det gjelder synspunkt på bøndenes inntekt i forhold til andre grupper er det Nedtrappingsbonden som tydeligst signaliserer misnøye med dagens situasjon. I mindre grad finner vi også dette synspunktet hos Stagnasjonsbonden, mens Stordriftsbonden ikke mener at bøndene tjener for lite i forhold til andre bønder. De andre kategoriene ser ut til ikke å ha noen klare oppfatninger av dette (på aggregert nivå). På påstanden om at dagens inntektssystem i for liten grad belønner de mest effektive bøndene ser vi, ikke overraskende, at det er stordriftsbøndene som tydelig sier seg enig i dette. De andre kategoriene viser ingen signifikante utslag.

Oppsummert kan man si at det er en gruppe bønder – Nedtrappingsbonden – som viser holdninger som tydelig skiller seg fra gjennomsnittet av melkeprodusenter i å være kritisk til eksisterende landbrukspolitikk, og at Stordriftsbonden skiller seg fra andre bønder i synet på bøndenes inntekter. Slik sett er det sammenheng mellom det en kan forstå som bondetypenes strategiske tilbøyeligheter og deres holdninger til landbrukspolitikk og inntektspolitikk i landbruket.

3.4 Opplevelse av landbruksfaglig miljø og landbruksforvaltningen

Bønder lever i en landbrukspolitisk virkelighet som manifesterer seg lokalt. Dette viser seg selvsagt i den enkelte bondes økonomi, levekår og driftsvilkår, men det manifesterer seg også i opplevelsen av det landbruksfaglige miljøet de er en del av og i den støtten de føler de får hos landbruksforvaltningen. I samtaler med bønder og i studier av enkelte landbruksbygder kommer det ofte til overflaten en antagelse om at det er en sammenheng mellom nedleggingstakt i en bygd og opplevelsen av det landbruksfaglige miljøet. Man ser for seg at det er en slags smitteeffekt – positivt eller negativt – knyttet til det lokale landbruksmiljøet. Det har også vært et sett av større forvaltningsendringer i landbruket siden starten på 1990 tallet. I sum har disse forflyttet ansvaret for forvaltningen over på kommunene og de har redusert landbruksforvaltningens kapasitet i forhold til veiledning mv (Forbord, et al. 2005; Forbord 2007; Forbord og Holm 2007). Det er

derfor grunn til å se på sammenhengen mellom bondetypene og opplevelsen av det landbruksfaglige miljøet og landbruksforvaltningen. Dette framstilles i tabell 7.

Tabell 7 Melketylogien, landbruksfaglig miljø og landbruksforvaltningen

	Fornøyd med det landbruksfaglige miljøet (N 1008)	Får god hjelp fra landbruksforvaltningen (N 1000)
Stordriftsbonden	.066*	.000
Nedtrappingsbonden	-.112**	-.138**
Oppstartsbonden	.125**	-.077*
Nyskappingsbonden	-.025	.045
Stagnasjonsbonden	-.151**	.059

*. Korrelasjon er signifikant på 0.05 nivå (2-tailed).

** . Korrelasjon er signifikant på 0.01 nivå (2-tailed).

Tabell 7 viser at Stordriftsbonden er noe fornøyd med det landbruksfaglige miljøet, men utslaget er temmelig svakt. De er samtidig verken fornøyd eller misfornøyd med landbruksforvaltningen. Man kan kanskje spekulere i om dette er bønder som er seg selv nok, men like nærliggende er det kanskje å tenke seg at de har et faglig nettverk som går utenfor det lokale landbruksmiljø. De kan i sterkere grad være knyttet til private veiledningstjenester og utstyrsleverandører heller enn det lokale landbruksfaglige miljø og den offentlige ytre landbruksforvaltning. Dette har vi imidlertid ikke data på i denne undersøkelsen.

Oppstartsbonden er den som i størst grad er fornøyd med det landbruksfaglige miljøet. Det kan innebære at miljøet objektivt sett er godt, eller det kan skyldes at Oppstartsbonden opplever det slik, eventuelt bidrar til at det blir slik.

På den andre siden ser vi at Nedtrappingsbonden ikke er fornøyd med det landbruksfaglige miljøet der han/hun bor. Nå vet vi heller ikke her om dette skyldes at det er et dårlig landbruksfaglig miljø der de bor, eller om det er et trekk ved Nedtrappingsbonden i seg selv. Det man kan si er at disse funnene er i tråd med en antagelse om at landbruksfaglig miljø kan spille en rolle for det som kan forstås som en «nedtrappingsdimensjon», så vel som en positiv utvikling i enkelte landbruksbygder. Det er i den sammenhengen også verdt å merke seg at Stagnasjonsbonden i enda sterkere grad er misfornøyd med det landbruksfaglige miljøet enn nedtrappingsbøndene. Dersom det er slik at det er en mulig smitteeffekt av opplevelsen av et dårlig landbruksfaglig miljø er det all grunn til å følge situasjonen nøye i de områdene der mange bønder sitter på gjerne, og kan forstås som Stagnasjonsbønder. Videre viser tabellen at Nedtrappingsbonden i mindre grad enn de andre bøndene synes at hjelpen fra landbruksforvaltningen har vært god. Her viser Stagnasjonsbonden ingen klare utslag.

3.5 Fordeling mellom typene

Et spørsmål som gjerne melder seg når man presenterer en typologi eller en kategorisering er fordelingen mellom de ulike typene i betydningen hvor mange det er av dem. Den komponentanalysen som ligger til grunn for denne rapporten er ikke egnet til på si noe om antallet av de ulike bondetyperne direkte. I den analysen har alle melkebøndene en verdi – som kan være høy eller lav – på de variablene som ble benyttet for å navnsatte typene. For å kunne stipulere hvor mange det er i hver kategori er det nødvendig å se på fordelingen av noen av de viktige kjennetegnene som inngår i analysen. Det er tema her. Det må understrekes at fordelingen er basert på en skjønnsmessig vurdering av de tilgjengelige data.

Stordriftsbonden kjennetegnes bl.a. av at de både har opplevd forbedring i det økonomiske resultatet siste 5 år, noe som passer for ca 20 prosent av bøndene, og at de ser for seg en fortsatt forbedring de neste 5 årene. Det siste gjelder ca 30 prosent. Videre ser de for seg produksjonsøkning (ca 50 prosent). Det er også vist at det er en regional konsentrasjon av denne typen på det sentrale Østland og i Rogaland. Det viktigste kjennetegnet er imidlertid stort volum mht kvote og jordbruksareal. Her er spørsmålet i grunnen derfor hvor man setter grensen. Min vurdering er at når man snakker om stordriftsbønder kan det neppe være snakk om mer enn ca 10 prosent av melkebøndene.

Nedtrappingsbonden kjennetegnes av at de ser for seg mer arbeid utenfor bruket. 17 prosent av bøndene gjør det. Samtidig har de hatt og ser for seg negativ utvikling i økonomisk resultat, dette gjelder svært mange bønder. Min vurdering er da at dette kan dreie seg om ca 15 prosent av bøndene.

Oppstartsbonden ser også for seg økt arbeidsinnsats på bruket. Dette gjelder bare 12 prosent av det totale utvalget. De rapporterer også i stor grad at de skal øke volumet. Som nevnt planlegger de også produksjonsøkning, noe som rundt halvparten av norske bønder ser for seg. Samla sett kan man derfor stipulere at omslag 10 prosent av melkeprodusentene finnes i dette segmentet. Her må man regne med at det vil være en betydelig dynamikk og bevegelighet over i de andre kategoriene.

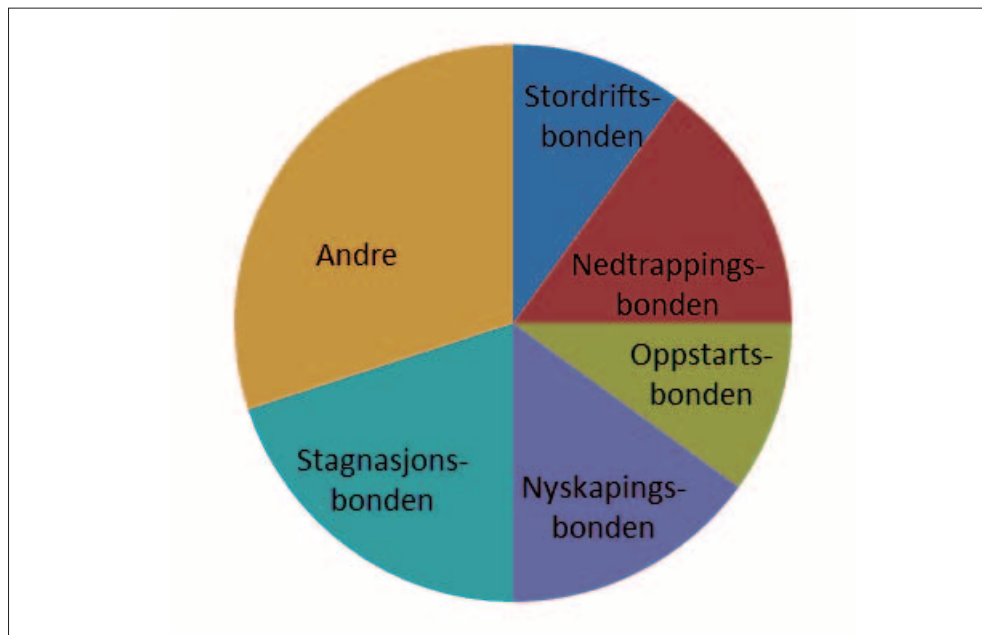
Nyskappingsbonden kjennetegnes av orienteringen mot videreutvikling av tilleggsnæringer. De er (eller er på vei til å bli) kombinasjonsbruk. Nå er det kjent at fra andre sammenhenger at ca 60 prosent av norske bønder generelt driver med en eller annen form for tilleggsnæring (Vik og McElwee 2011). I vårt datamateriale fra norske melkeproduksjonsbruk ser vi at mellom ca 15 prosent og 19 prosent planlegger å øke satsingen på tilleggsnæring, og det er denne strategien som kjennetegner denne kategorien melkebønder. På den bakgrunnen er det grunn til å stipulere at 15 prosent hører hjemme i denne kategorien.

Stagnasjonsbonden er det ekstra vanskelig å anslå omfanget av. Dette skyldes at det er en type som i hovedsak er definert av hva de ikke har av strategiske ambisjoner, eller

ikke har gjort av tilpasninger i sin produksjon. Det definerende her er inntrykket av en avventende holdning hvis man velger en forsiktig fortolkning, eller av resignasjon eller fravær av evne/vilje til å ta grep i en situasjon der inntektene forventes å falle hvis man legger en mer kritisk fortolkning til grunn. Det må poengteres at det vil være feil å individualisere utfordringene som ligger i at hele landbrukssektoren er under press. Å opprettholde eksisterende driftsform og -omfang kan ikke i seg selv forstås som stagnasjon. For mange kan eksisterende drift være den beste tilpasningen. I usikre tider kan en avventende holdning være fornuftig.

Likevel, for å fullføre tallfestingen av typologien kan det anslås at 20 prosent av bøndene pr i dag kan forstås som Stagnasjonsbønder. Det innebærer da at de avventer situasjonen, er usikre på hva de skal gjøre, og er avhengig av at det tas konstruktive landbrukspolitiske grep for å ta aktive valg om å satse videre innafor melkeproduksjonen. Det er naturlig å tenke seg at det vil være en flytende overgang mellom Stagnasjonsbonden og mer eksplisitte strategiske tilnærminger. Fordelingene er framstilt i form av et kakediagram i figur 1.

Figur 1 Skjønsmessig fordeling av melkebondetyperne

Nå er det som sagt ikke tallfestingen i seg selv som er poenget med denne analysen. Det har vært et mål å vise hvordan norske melkeprodusenter av i dag tilpasser seg og forholder seg til de rådende politiske og økonomiske rammebetingelsene. Poenget med dette er likevel ikke å individualisere ansvaret for resultatene av den landbrukspolitikken som føres. Snarere tvert imot. Ideen med dette prosjektet er at man gjennom en empirisk basert beskrivelse av tilpassingsstrategier kan legge et grunnlag for en diskusjon om tilpasninger av landbrukspolitikken.

4 Individuelle, forvaltningsmessige og politiske konsekvenser – en avsluttende diskusjon

I analysen presentert i denne rapporten har en typologi av melkeprodusenter i dagens landbruk blitt identifisert og diskutert. Denne består av Stordriftsbonden, Nedtrapingsbonden, Oppstartsbonden, Nyskapingsbonden og Stagnasjonsbonden. Hver av typene kan beskrives ved et sett av karakteristika ved bonden, bruket og drifta, men først og fremst er de karakterisert ved at de representerer ulike strategiske tilpasninger til en melkesektor under press. Neste skritt er å diskutere hvilke strategiske og landbrukspolitiske slutninger man kan dra fra denne analysen. Dette kan gjøres på tre ulike nivå: For det første kan man ta for seg det individuelle strategiske nivå – hva kan bøndene lære av dette; For det andre kan man ta for seg det forvaltningsmessige nivå – hva kan landbruksforvaltningen lære av analysen; For det tredje kan og bør man gjøre seg noen mer overordna landbrukspolitiske refleksjoner i fortsettelsen av funnene i denne studien. I denne delen vil det være nødvendig å koble de statistiske analysene til en bredere forståelse av norsk landbruk generelt og melkesektoren spesielt. I tillegg vil man måtte trekke analysene noe lenger enn det funnene i seg selv konkluderer med. Det er altså her et mål å diskutere politiske strategier og virkemidler i fortsettelsen av den faglige analysen.

4.1 Individuelle, strategiske utfordringer

Av de fem typene som denne studien har identifisert og analysert er det tre som kan ses som strategisk og økonomisk bærekraftige – i seg selv. Det er Stordriftsbonden, Nyskapingsbonden og Oppstartsbonden. Dette er bondetyper som ser for seg en framtid i landbruket, men som tufter denne framtida på ulike sett av ressurser og markeder og tilnærminger. Den første er Stordriftsbonden. Her drar økonomisk resultat, optimisme, investeringslyst og spørsmål knyttet til rekruttering i samme retning. Som vist er dette de største brukene, og det er de brukene som er plassert på det sentrale Østlandet og til dels i Rogaland. De befinner seg altså ikke i det såkalte distriktslandbruket, men snarere i de aller beste landbruksområdene. Stordriftsbonden satser på det man kan forstå som et bulklandbruk. Produksjon med stort volum i en norsk kontekst innebærer en teknologi- og kapitalintensiv produksjonsform. For melkeprodusenter vil dette likevel være arbeidskrevende og det man ser for seg er nok et heltids familielandbruk, eller endog større enn det. For noen – i gode jordbruksområder – er nok en slik strategi mulig under forutsetningen av at det norske markedet fortsatt kan trygges med et effektivt grensevern og at tilstrekkelige overføringer til en denne gruppen bønder kan forsvares politisk.

Nyskappingsbonden er, når det gjelder bruksstørrelse og en rekke andre variabler, gjennomsnittlige melkeprodusenter som bygger en framtid innafor landbruket på økt satsing på tilleggsnæringer og/eller videreforedling og salg av egne produkter. Heller enn volum satser disse på å beholde en større del av verdiskapinga på bruket. Dette er en strategi som fordrer tilgang på betalingsdyktige markeder og evne og til å jobbe med å betjene disse markedene. I tillegg til den tradisjonelle kompetansen innen produksjon trengs det kompetanse innen et bredere spekter av forretningsdrift og service. Dette gir noen utfordringer knyttet til markedstilgang, kompetanse og kapasitet. Under forutsetning av at man kan finne løsninger på disse utfordringene, er strategien trolig sunn. Sammenlignet med volumproduksjon beskrevet ovenfor vil dette være en strategi for risikospredning og sterkere grad av robusthet for framtidige endringer.

Oppstartsbonden er først og fremst en kategori kjennetegnet av nyetablerte bønder med tro på ei framtid innen landbruket. På noe lengre sikt vil det nok her være snakk om unge stordriftsbønder, unge nyskappingsbønder, og en kategori bønder som ser for seg et landbruk som støtter seg på at familien også har inntekter fra andre jobber – altså det nye kombinasjonsbruket. Utfordringene for disse bøndene vil nok være mye av de samme som de som er nevnt over. Samla sett vil utfordringen handle om å finne en produksjonsform som er sosialt, økonomisk og arbeidsmessig bærekraftig over tid. Mange bønder orker nok mer i 20-åra enn de orker i senere livsfaser, og de sosiale forventningene er annerledes enn tidligere. Dette innebærer at i tillegg til tilpasninger av drifta vil teknologiske og organisasjonsmessige tilpasninger måtte tas.

Nedtrappingsbonden er helt klart en type som ikke vil forbli i landbruket lenge. Dette skal ikke problematiseres for mye. I ei næring som opplever synkende inntekter og usikre framtidsutsikter er det å se seg om etter andre ting å gjøre kanskje den mest rasjonelle tilnærmingen. På det individuelle planet bør man kanskje i større grad anerkjenne at det å legge ned er en legitim og rasjonell tilnærming til utfordringene i landbruket. I tillegg må det i ei hver næring være en viss sirkulasjon, og det er meget mulig at mange av de brukene som nå drives av nedtrappingsorienterte bønder kan overtas av nye, mer motiverte bønder. Dessuten fordrer de offensive bøndenes ekspansive ambisjoner at noen andre legger ned.

Stagnasjonsbonden er en melkeprodusentkategori som inntar en avventende holdning. Denne typen ser for seg synkende inntekter framover, men ser ikke for seg noen strategiske grep for å bedre situasjonen. I usikre tider kan det være klokt å avvente avklaringer, men det bør heller ikke vare for lenge. Det er et jevnt investeringsbehov på de fleste melkeproduksjonsbruk, og uten noen planer for hva man skal gjøre framover vil nok drivkrafta fort kunne forsvinne for de fleste. På det individuelle planet er derfor den avventende Stagnasjonsbonden den minst bærekraftige.

4.2 Forvaltningsmessige konsekvenser

I prinsippet følger landbruksforvaltningens handlinger i forhold til melkeproduksjonen de overordna landbrukspolitiske beslutningene. Forvaltningens oppgaver i forhold til næringa er omfattende. Inkluderer man både den statlige og den kommunale forvaltningen og i tillegg de ulike delene av en privat veiledningstjeneste blir bildet komplekst. Legger man til grunn en forutsetning om at et mål for landbruksforvaltningen og det offentlige veiledningsapparatet er å støtte opp under de eksisterende melkeprodusenter og melkeprodusentmiljøer kan man likevel drøfte noen forvaltningsmessige konsekvenser.

For det første er det en utbredt forståelse at pessimisme og negativ utvikling i enkelte landbruksområder kan være «smittsomt». Noen bygder opplever en ond sirkel av bruksnedleggelse og dårlig landbruksfaglig miljø. Funnene i denne studien viser at det er en sammenheng mellom de defensive strategiene og dårlige opplevelser av det landbruksfaglige miljøet. Man kan vurdere om et program for å stimulere utsatte produsentmiljøer kan være et konstruktivt tiltak.

Den ytre landbruksetaten er en del av det landbruksfaglige miljøet. En nedbygging av de kommunale landbruksetatene i mange svake landbrukskontorer kan bidra til en ytterligere omdreining i en negativ spiral. Uten at man kan påvise en årsakssammenheng ser vi at de nedtrappingsorienterte bøndene er de som i størst grad opplever at de har fått dårlig oppfølging fra landbruksforvaltningen. I en situasjon med stadig færre bønder er det ikke realistisk med en opptrapping av den ytre landbruksetat. Det kan imidlertid være grunn til å foreta en ny og samordna vurdering av etatens rolle i forhold til landbruket og den øvrige veiledningstjenesten.

En grunnleggende forståelse som etter min mening ikke alltid er like godt forankret i forvaltningen og i det profesjonelle veiledningsapparatet er at de fleste bønder lever i en virkelighet der bondeyrket er en kombinasjonsnæring – og at dette er og vil forbli det normale. I bondefamiliene har man andre jobber, driver tilleggsnæringer, eller driver videreforedling mv. En av konsekvensen av dette er at kompetansebehovene er differensierte og spesialiserte. Veiledningsoppgaver vil derfor også være høyst sammensatte og tilbys av et nettverk av private og offentlige aktører. Muligens bør det offentlige ta et større ansvar for koordinering i dette nettverket, samtidig som de tar et tydelig ansvar for læring og nettverksbygging i forhold til nye næringer.

Mens det er en betydelig forskning på bønders økonomi og individuelle valg, og en omfattende diskusjon om overordna landbrukspolitiske spørsmål har det i nyere tid vært overraskende lite oppmerksomhet rettet mot betydningen og virkemåten av landbrukspolitisk miljø og de nye nettverkene av offentlige og private veiledningstjenesten. Dette er et område der det er et stort behov for mer forskning.

4.3 En avsluttende landbrukspolitisk drøfting

Det er en kjent sak at landbrukspolitikk er komplisert. Mange ulike mål, sammensatte virkemidler, sterke interesser, og tunge strukturelle trender bidrar til dette. Det finnes derfor ingen enkle løsninger. Det skal ikke forhindre at man setter søkelys på de dilemmaene og utfordringene som ligger der. Det er da også målet med denne avsluttende landbrukspolitiske drøftingen.

Kombinasjon heller enn stordrift?

De melkebondetyperne som så for seg ei framtid i næringa, Stordriftsbonden, Oppstartsbonden og Nyskapingbonden, så alle for seg en eller annen form for vekst i eget foretak. Denne veksten fordrer imidlertid enten nye markeder eller økte markedsandeler internasjonalt, nasjonalt eller lokalt. Dette er en strategisk og politisk utfordring for landbruket som helhet.

Gårdbrukerfamilier i Norge har med få unntak alltid vært avhengige av enten andre næringer – som for eksempel fiskeri eller turisme –, andre jobber innafor privat eller offentlig sektor, og/eller statlige overføringer for å kunne overleve. I dette bildet representerer de tre offensive typene fra analysen ovenfor tre ulike valg: Stordriftsbonden vil være avhengig av offentlige overføringer og beskyttelse for å kunne fortsette å produsere innafor et beskytta marked selv om dette skal skje i større skala. Nyskapingbonden vil bygge seg en posisjon der matvareproduksjonen dels vil avhenge av den samme offentlige støtten og dels av kryss-subsidiering fra andre næringer. Dette kan ses som essensen i de aller fleste diversifiseringsstrategier. Oppstartsbonden vil kunne utvikle seg i retning av en av de to første, eller de vil kunne utvikle en strategi der familien lever av en kombinasjon av landbruksinntekter (støtta av det offentlige) og biinntekter fra andre jobber. Det er derfor, etter mitt skjønn, ikke et spørsmål om norske bønder trenger støtte i det framtidige landbruket, men om hvilke inntekter ved siden av salg av mat og fiber bøndene skal være – eller gjøre seg – avhengige av. Landbrukspolitisk vil det nok være farlig å sette for stor lit til Stordriftsbondens vekstambisjoner. For det første er de fleste av disse lokalisert i de aller beste landbruksmiljøene, ikke der landbruksmiljøene er mest utsatt. For det andre vil Stordriftsbønder bare i liten grad være i stand til å bygge inn støtte fra andre næringer eller annet inntektsgivende arbeid i sin egen familieøkonomi. Det er altså en fare for at ikke bare bøndene, men landbruket som hele gjør seg enda mer avhengig av offentlige overføringer ved å satse kun på de største brukene. Dersom de kan sikres rimelige kår vil kanskje en politikk som tydelig og eksplisitt støtter opp under strategier for jordbruk i kombinasjon med tilleggsnæringer, med andre inntekter eller med eksplisitt godtgjøring for produksjon av fellesgoder innebære en mer robust retning for norsk landbruk. Det vil imidlertid kreve at de strategiske og driftsmessige utfordringene ulike kombinasjonsformer møter vil måtte løses. Her vil en bevisst og målrettet satsing på så vel teknologisk som organisasjonsmessig nyskaping kunne representere en vei videre. Både samdrift og melkerobot representerer nyskaping som vil kunne gjøre distriktslandbruket mer robust – nettopp fordi det øker muligheten for bærekraftige kombinasjonsløsninger og fordi det letter en krevende hverdag. Det er ikke uten grunn man ser en stadig økende

interesse for bruk av melkeroboter også på mellomstore bruk i dag, selv om det neppe er økonomisk lønnsomt. Kanskje kan det vurderes om man kan støtte investeringer i ny teknologi – som for eksempel melkerobot – også på bruk der dette ikke er driftsøkonomisk regningsvarende.

Regional omfordeling

Ser vi bort fra de som vil drive med tilleggsnæringer eller videreforedling er det to typer melkebønder som har en økonomisk situasjon og framtidsplaner som synes bærekraftig på bruksnivå. Dette er Stordriftsbonden og Oppstartsbonden. Her drar økonomisk resultat, optimisme, investeringslyst og spørsmål knyttet til rekruttering i samme retning. Som vist gjelder dette, for Stordriftsbondens del, de største brukene, og det er gjelder de brukene som er plassert på det sentrale Østlandet og til dels i Rogaland og i noen tilfeller i deler av Trøndelag. De befinner seg altså ikke i det sårbare distriktslandbruket, men snarere i de aller beste landbruksområdene. Dette, som man kan kalle en regional konsentrasjon av framtidstro, er neppe en ønsket konsekvens av landbrukspolitiske virkemidler. Snarere tvert i mot. Når det gjelder økonomiske virkemidler synes det som om opplevelse av økonomisk framgang og troen på fortsatt økonomisk framgang er omvendt proporsjonalt med tilskuddssatsene både for grovforproduksjon og husdyrtillegg. Dette indikerer at markedet og bruksstrukturen heller enn landbrukspolitikken styrer hvor det er økonomisk bærekraftig å drive melkeproduksjon i dag. Problemet med dette er at ut fra fordelingen av typologien i denne analysen vil melkeproduksjonen der den virkelig trengs som bærebjelke – for eksempel på Vestlandet og i Nord-Norge – snart ikke være i stand til å være en bærebjelke lenger. Følgen er at dersom man ønsker å bevare melkeproduksjon i de utsatte områdene må det enda sterkere regulering eller omfordelingspolitikk til. En vei å gå kan være å legge sterkere til rette for samdrifter i utsatte landbruksområder. Det forutsetter at samdriftene kan hente ut de økonomiske gevinstene som ligger i økt samarbeid i melkeproduksjonen.

Investeringsvirkemidler

Når det gjelder investeringer er det interessant å merke seg at i tillegg til de større brukerne som tilhører stordriftsbondekategorien har også Oppstartsbonden offensive strategier: De sier blant annet at de vil kjøpe seg mer kvote. Dette er for dem sannsynligvis et nødvendig første skritt i utviklingen av bruket videre. Investeringer handler imidlertid ikke bare om investeringslyst. Like viktig er det å ha tilgang på den nødvendige investeringskapitalen. I dag er denne ujevnt tilgjengelig. I gode jordbruksområder i Nord-Trøndelag, Rogaland og det sentrale Østlandet er de private bankene aktuelle finansieringskilder uavhengig av om Innovasjon Norge stiller med BU-midler. I andre deler av landet synes det som om den allerede knappe tilgangen på BU-midler er en forutsetning for medfinansiering fra bankene. Dette bidrar til en ytterligere relativ svekkelse av melkeproduksjonen i flere av de delene av landet der melkeproduksjonen er viktigst. Det bør derfor tas nødvendige grep for å stille nødvendig kapital tilgjengelig, både til investeringer i tradisjonelle driftsbygninger og i tilleggsnæringer. Dette for å gi utviklingsmuligheter til de som trenger investeringer for å utvikle seg videre og for å unngå en framtidig situasjon der kapitalslitet kommer for langt.

På vei mot et tipping point

Det kan synes som om melkeproduksjonen nærmer seg det som på engelsk kalles et «tipping point». Det vil si et punkt der utviklingen plutselig eskalerer eller skifter retning. I slike situasjoner er det nødvendig at det tas grunnleggende og nye grep for å stabilisere situasjonen. Det å fortsette med politikk «as usual» vil ikke føre til resultater av samme type som før. Nye grep er nødvendig. Samtidig er det selvsagt vanskeligere å vite hva som trengs. Den store gruppen bønder som ikke har funnet sin plass i de offensive kategoriene beskrevet her kan illustrere poenget. Stagnasjonsbøndene og «de andre» sitter på gjerdet. Hva de til slutt bestemmer seg for vil være avgjørende for utviklinga av melkeproduksjonen framover. Ser *de* at det tas grep for å gjøre melkeproduksjon til et økonomisk, sosialt og arbeidsmiljømessig yrkesvalg de kan leve med i framtida vil mange nok ønske å fortsette, og vi vil kunne ha en omfattende melkesektor framover. Blir det ikke gjort noe for å sikre at slike strategiske valg tas på individuelt nivå, blir konsekvensen at arenaen overlates til de store som vil bli enda større – og som i hovedsak finnes i de allerede beste landbruksområdene. Det kan da heller ikke tas for gitt at et sterkt redusert antall bønder lokalisert i de sentrale landbruksdistriktene vil opprettholde produksjonen av norske melkeprodukter. Økt import er derfor også et realistisk scenario i fortsettelsen av en fortsatt sentralisering av norsk melkeproduksjon. Resultatet vil bli en ganske annen melkesektor og et annet distriktslandbruk i store deler av landet.

Litteratur

- Almås, R. (2002). *Norges landbrukshistorie*. Oslo, Samlaget.
- Almås R og H. Campbell (red.) (utkommer 2012). *Rethinking Agricultural Policy Regimes: Food Security, Climate Change and the Future Resilience of Global Agriculture*. Bingley UK, Emerald Group Publishing.
- Bakken, A. (2011). Der ingen skulle tru... *Aftenposten*. Oslo, Aftenposten: 19-23.
- Bjørkhaug, H. (2008). Agricultural restructuring and family farming in Norway: strategies for sustainable practices. Trondheim, Bygdeforskning. *5/08*: VI, 163 s.
- FAO (2011) *FAO Food Price Indices - September 2011. World food situation*.
- Forbord, M. (2007). *Økt landbruksmakt til kommunene: samlede erfaringer fra prosjektet «Kommunalisering pluss»*. Trondheim, Norsk senter for bygdeforskning.
- Forbord, M. og H. Bjørkhaug (2009). Rekruttering til landbruket – hva mener organisasjonene og forvaltningen? *Levekår i landbruket 1995-2004: livsformer og rammebetingelser i endring*. A. Barstad and K. Skrede. Oslo, Statistisk sentralbyrå: 113-133.
- Forbord, M. og F. E. Holm (2007). *Økt kommunal myndighet i landbruket: effekter på bygdeutvikling, næringsutvikling og lokal politikk: rapport 3 fra forskningsprosjektet Kommunalisering Pluss*. Trondheim, Norsk senter for bygdeforskning.
- Forbord, M., F. E. Holm, et al. (2005). *Hvordan arbeider kommunene i forhold til landbruk?: noen resultater og inntrykk på bakgrunn av kommunereformen i landbruket: delrapport 1 fra forskningsprosjektet Kommunalisering pluss*. Trondheim, Norsk senter for bygdeforskning.
- Haugen, M. S. og J. Vik (2008). «Farmers as entrepreneurs: the case of farm-based tourism» *International Journal of Entrepreneurship and Small Business* **6**(3): 321-336.
- Johannessen, A. (2009). *Introduksjon til SPSS: versjon 17*. Oslo, Abstrakt forl.
- Johnsen, J. P. og J. Vik (2008). *Mellom marked og nettverk: om fiskerirekruttering og sysselsettingssystemer i fiske*. Trondheim, Norsk senter for bygdeforskning.
- Logstein, B. (2010). *Trender i norsk landbruk 2010: dokumentasjonsnotat, spørsmål, metode og kodebok*. Trondheim, Bygdeforskning.
- Logstein, B. (2010). *Trender i norsk landbruk 2010: frekvensrapport*. Trondheim, Bygdeforskning.
- Pettersen, I., L. Ø. Eriksen, J. N. Hval, O. Storstad, J. Vik (2009). *Tilslørt, virksom og treffsikker: evaluering av Bygdeutviklingsordningen*. Oslo, NILF, Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning.
- Rønningen, K., H. Bjørkhaug, F.E. Holm og J. Vik. (2011). *Tromslandbruket – regional analyse*. Trondheim, Norsk senter for bygdeforskning.
- Statens landbruksforvaltning (2011) *Dyrt kjøtt i hele verden. Produksjon og marked*.
- Statistisk sentralbyrå (2011) *Strukturen i jordbruket, endelige tall, 2010*.
- Storstad, O. og J. Vik (2009). *Bygdeutviklingsmidlene og bonden: en delrapport om BU-midlenes effekt på bønders holdninger og tilpasninger*. Trondheim, Bygdeforskning.

- Stræte, E. P. and R. Almås (2007). *Samdrift i melkeproduksjonen: en samvirkestrategi for økt velferd og fleksibel drift*. Trondheim, Norsk senter for bygdeforskning.
- Vik, J. (2005). *Trønderbonden: typer og tilpasninger i trøndersk landbruk*. Trondheim, Norsk senter for bygdeforskning.
- Vik, J. (2008). *Trender i norsk landbruk 2008: dokumentasjonsnotat, spørsmål, metode og kodebok*. Trondheim, Bygdeforskning.
- Vik, J. and G. McElwee (2011). «Diversification and the Entrepreneurial Motivations of Farmers in Norway.» *Journal of Small Business Management* **49**(3): 390-410.
- Vik, J. og E. P. Stræte (2007). *Hvem er og hva mener samdriftsbøndene?: en frekvensrapport fra Trendundersøkelsen i 2006*. Trondheim, Bygdeforskning.

Vedlegg 1: Urotert prinsipal komponentanalyse

	Stordrifts- bonden (offensiv)	Stordrifts- bonden (defensiv)	Oppstarts- bonden	Nyskapings- bonden	Stagnasjons- bonden
Alder	-.449		-.598		-.314
landbruksfaglig utdanning	.342	.265	.216	.204	.270
produktivt jordbruksareal	.619	.434	-.160	.181	
melkekvote for kumelk	.565	.479			-.187
Gården del av samdrift (negativt fortegn indikerer samdrift)	-.209	-.283	-.357		.588
Samla næringsinntekt fra jord- og skogbruk	.488	.230	-.467	.169	
Endring (+/-) av øk. resultat, siste 5 år (+: positiv utvikling)	.456	-.249	-.296	.101	.199
Tro på endring (+/-) av øk. resultat, neste 5 år. (+: positiv utvikling)	.547	-.317		-.104	-.111
Føler seg ensom som gårdbruker	-.245	.184	-.165	.221	.549
Tilfredshet med egen helse	.262	-.157	.415	-.231	.119
Sanns. utviklingstrekk neste 5 år: Produksjons- økning	.638	-.221		-.276	.144
Sanns. utviklingstrekk neste 5 år: Økt arbeids- innsats på bruket	.343	-.281		-.195	
Sanns. utviklings- trekk neste 5 år: (Videre-)utvikling av tilleggsnæring	.117	-.359	.151	.685	

Sanns. utviklingstrekk neste 5 år: Videreforedl./ salg av gårdsprodukter	.101	-.385	.150	.630	-.182
Sanns. utviklingstrekk neste 5 år: Arbeider (mer) utenfor gården	-.245	.436	.479	.173	.193

Extraction Method: Principal Component Analysis.

a. 5 components extracted.

Vedlegg 2: Spørsmålsformuleringer og verdier for inkluderte variabler

Variabelnavn i rapporten	Spørsmålsformulering	Verdier
Alder	Hvilket år er du født	Årstall omregnet til alder
Landbruksfaglig utdanning	Har du fullført landbruksfaglig utdanning på videregående skole, høgskole, universitet eller tilsvarende nivå? (sett bare ett kryss)	1 Nei 2 Ja, på videregående skole 3 Ja, på høgskole/universitet
Produktivt jordbruksareal, drevet	Hvor stort produktivt jordbruksareal drives av bruket	1 0 – 9 daa 2 10 – 19 daa 3 20 – 49 daa 4 50 – 99 daa 5 100 – 249 daa 6 250 – 499 daa 7 500 – 999 daa 8 over 1000 daa
Størrelse på melkekvote.	Hvis du har melkekvote for kumelk hvor stor er denne?	... tusen liter
Gården del av samdrift	Er gården del av en melkesamdrift?	1 Ja 2 Nei, men har konkrete planer om melkesamdrift 3 Nei
Samla næringsinntekt fra landbruk.	Hvor stor var husstandens samlede netto næringsinntekt fra jord- og skogbruket i 2007/2009? Gi best mulig anslag.	1 Ingen/negativ inntekt 2 1 – 49.999 3 50.000 – 99.999 4 100.000 – 149.000 5 150.000 – 199.999 6 200.000 – 299.000 7 300.000 – 399.000 8 over 400.000 kr

Endring (+/-) av øk. resultat, siste 5 år	Endret det økonomiske resultatet fra gårdsdriften seg i positiv eller negativ retning de siste 5 årene?	1 endret seg i positiv retning 2 ingen endring 3 endret seg i negativ retning (Vet ikke - missing) (Snudd fortegn)
Tro på endring (+/-) av øk. resultat, neste 5 år	Tror du det økonomiske resultatet fra gårdsdriften vil endre seg i positiv eller negativ retning de neste 5 årene?	1 endre seg i positiv retning 2 ingen endring 3 endre seg i negativ retning (Vet ikke - missing) (Snudd fortegn)
Føler seg ensom som gårdbruker (stig verdi uenig)	Nedenfor følger noen påstander om ferie, fritid og sosial kontakt. Vi vil at du for hver av påstandene krysser av for om du er helt uenig, delvis uenig, både-og, delvis enig eller helt enig. Jeg føler meg ofte ensom som gårdbruker...	1 Helt uenig 2 Delvis uenig 3 Både og 4 Delvis enig 5 Helt enig
Tilfredshet med egen helse	Hvor tilfreds er du med følgende forhold? Merk av på skalaen fra 1 (svært utilfreds) til 10 (svært tilfreds) Din egen helse...	1 - 10
Sanns. utviklingstrekk neste 5 år: Produksjonsøkning	Hvilke av de følgende mulige utviklingstrekk vil være sannsynlig for deg/ditt gårdsbruk de neste fem årene? Flere kryss er mulig) Produksjonsøkning ...	0/1
Sanns. utviklingstrekk neste 5 år: Økt arbeidsinnsats på bruket	Hvilke av de følgende mulige utviklingstrekk vil være sannsynlig for deg/ditt gårdsbruk de neste fem årene? Flere kryss er mulig) Økt arbeidsinnsats på bruket...	0/1

Sanns. utviklings- trekk neste 5 år: (Videre-)utvikling av tilleggsnæring	Hvilke av de følgende mulige utviklings- trekk vil være sannsynlig for deg/ditt gårdsbruk de neste fem årene? Flere kryss er mulig) (Videre-)utvikling av tilleggsnæring med utgangspunkt i gårdens ressurser...	0/1
Sanns. utviklingstrekk neste 5 år: Videreforedl./ salg av gårdsprodukter	Hvilke av de følgende mulige utviklings- trekk vil være sannsynlig for deg/ditt gårdsbruk de neste fem årene? Flere kryss er mulig) Videreforedling og/eller salg av gårds- produkter...	0/1
Sanns. utviklingstrekk neste 5 år: Arbeider (mer) utenfor gården	Hvilke av de følgende mulige utviklings- trekk vil være sannsynlig for deg/ditt gårdsbruk de neste fem årene? Flere kryss er mulig) Jeg arbeider (mer) utenfor gården...	0/1
Regional tilhørighet		Fylkesvis plassering / registerdata
Egen vurdering av stand- arden på driftsbygninger	Hvordan vil du beskrive standarden på brukets driftsbygninger	1 god 2 middels 3 dårlig (Snudd fortegn)
Vurdering av sannsynlig- het for større invester- inger i driftsbygninger de neste fem år	«Hvor sannsynlig er det at det blir foretatt større investeringer i gårdens driftsbyg- ninger de neste fem årene?»	1 svært sannsynlig 2 Ganske sannsynlig 3 Lite sannsynlig 4 Usannsynlig (Snudd fortegn)
Planer om å kjøpe eller selge melkekvote neste to år	Har du planer om å kjøpe eller selge melkekvote i løpet av de nærmeste to årene?	(Rekkefølge modifisert fra originalt datasett) 1 planlegger å selge melkekvote 2 Ingen planer om kjøp eller salg 3 planlegger å kjøpe ny melkekvote

Tror bruket er drevet av familien om 20 år	Hvilket av de følgende alternativer regner du som sannsynlig for ditt gårdsbruk om tyve år? (Sett bare ett kryss) Gårdsbruket vil være drevet av slekt eller barn av dagens brukere	0/1
Vil anbefale for barna å ta over	Skal bare besvares av de som har barn. Vil du anbefale noen av barna å ta over bruket etter deg?	1 Ja 2 Nei 3 Vet ikke (rekkefølge endret til nei – vet ikke – ja)
Bøndene kan best fremme sine interesser ved å stå sammen i samvirkeorganisasjoner	Vi fortsetter nå med noen påstander om landbrukssamvirket: Bøndene kan best fremme sine interesser ved å stå sammen i samvirkeorganisasjoner	1 Helt uenig 2 Delvis uenig 3 Både og 4 Delvis enig 5 Helt enig
Bo- og driveplikten bør opprettholdes	Vi skal nå fortsette med noen påstander om landbrukspolitikken: Bo- og driveplikten bør opprettholdes	1 Helt uenig 2 Delvis uenig 3 Både og 4 Delvis enig 5 Helt enig
Gårdbrukere tjener for lite i forhold til andre yrkesgrupper	Vi vil nå framsette noen påstander om økonomi og yrkesidentitet i landbruket, og vi vil at du skal angi hvor enig eller uenig du er i hver av disse: Gårdbrukere tjener for lite i forhold til andre yrkesgrupper	1 Helt uenig 2 Delvis uenig 3 Både og 4 Delvis enig 5 Helt enig
Inntektssystemet belønner i for liten grad de mest effektive gårdbrukerne	Vi vil nå framsette noen påstander om økonomi og yrkesidentitet i landbruket, og vi vil at du skal angi hvor enig eller uenig du er i hver av disse: Inntektssystemet belønner i for liten grad de mest effektive gårdbrukerne	1 Helt uenig 2 Delvis uenig 3 Både og 4 Delvis enig 5 Helt enig
Fornøyd med det landbruksfaglige miljøet der jeg bor	Hvor tilfreds er du med følgende forhold? Merk av på skalaen fra 1 (svært utilfreds) til 10 (svært tilfreds). Det landbruksfaglige miljøet der du bor	Markere tilfredshet på en 10 pkt skala fra svært utilfreds til svært tilfreds

Får god hjelp fra landbruksforvaltningen	Vi skal nå fortsette med noen påstander om landbrukspolitikken: Alt i alt synes jeg at jeg får god hjelp fra landbruksforvaltningen	1 Helt uenig 2 Delvis uenig 3 Både og 4 Delvis enig 5 Helt enig
--	--	---

Bygdeforskning

Norsk senter for
bygdeforskning
Universitetsenteret Dragvoll
N-7491 Trondheim
Tlf: 73 59 17 29
Fax: 73 59 12 75
post@bygdeforskning.no
www.bygdeforskning.no

Formål

Norsk senter for bygdeforskning (Bygdeforskning) skal gjennom samfunnsvitskapleg forskning gje fakta, analysar, idear og ny kunnskap som kan bidra til å løyse problem og skape ei sosial, økonomisk og økologisk bærekraftig utvikling i Bygde-Norge. Bygdeforskning skal vera eit nasjonalt senter for å utvikle og ta vare på ein teoretisk og metodisk grunnleggjande forskingskompetanse i fleirfaglege bygdestudiar og fungere som eit godt synleg knutepunkt for internasjonal ruralsosiologi.